

СТАНА РИСТИЋ

СЕМАНТИЧКИ ПАСИВ У ДЕРИВИРАНИМ МЕТОНИМИЈСКИМ ЗНАЧЕЊИМА ГЛАГОЛА СА УЛОГОМ ДОЖИВЉАВАЧА

Семантички пасив у деривираним метонимијским значењима глагола са улогом доживљавача

У раду је изложено да деривирање метонимијских значења глагола са улогом доживљавача представља деривирање „метонимијских“ глагола у односу на глаголе са улогом доживљавача. Иако се метонимијска значења глагола са улогом доживљавача налазе у сродној области са глаголима са улогом доживљавача, она су другачија и не представљају пасив у односу на глаголе са улогом доживљавача. У раду се анализирају метонимијска значења глагола са улогом доживљавача у односу на глаголе са улогом доживљавача.

Кључне речи: глагол са улогом доживљавача, метонимијска значења глагола са улогом доживљавача, деривирање глагола са улогом доживљавача, метонимијска значења глагола са улогом доживљавача, глагол са улогом доживљавача.

1.0. Деривирани значења глагола физички деловима (узастопно) глаголима са значењем физички дело: *оттарањ, стицање, отицање, снајп, оштетање, сипање, пролачевање, отирање и гурње*. У оквиру су метонимијски изведени значења засновани на Ситизи пасивности основног значења глагола. То је композиција метонимијског контекста.

1.1. Типична ситуација основних значења глагола тринизична: једна повремена активних учесника ситуација, првенствено радња – делача и пасивног учесника који трин радња – доживљавача. На метонимијском плану ова тринизична ситуација прелази са у агенцијској структури са агенсом у улогу субјекта и пацијентом у улогу директног објекта, што показују примери типа:

Прештампано из
Зборника Матице српске
за славистику
број 71–72/2007, Нови Сад

1.2. Протоиницијална ситуација на интензивној делачкој ситуацији се уз доцнотријантно-семантичку ограничења учесника, који у односу на

Стана Ристић

СЕМАНТИЧКИ ПАСИВ У ДЕРИВИРАНИМ МЕТОНИМИЈСКИМ ЗНАЧЕЊИМА ГЛАГОЛА СА УЛОГОМ ДОЖИВЉАВАЧА

(на примерима деривираних значења глагола физичког деловања, типа: *сте́зати*, *сти́скаати*, *при́тиискаати* и *дави́ти*)

У раду је показано да деривирана метонимијска значења глагола физичког деловања са неагентијивним, „акцидентним” агенсом у позицији субјекта и улогом доживљавача у позицији објекта на комуникативно-семантичком плану реализују пасивну дијатезу конверзног типа, која је представљена као семантички пасив у односу на активну дијатезу базне семантичко-синтаксичке структуре недеривираних, основних значења ових глагола са притојичним карактеристикама и редом агенса и пацијенса.

Кључне речи: глаголи са значењем физичког деловања, метонимијска деривација, семантички пасив, синтаксички пасив, неагентијивни, „акцидентни” агенс, доживљавач, пацијенс, активна дијатеза, пасивна дијатеза, конверзија.

1.0. Деривирана значења глагола физичког деловања представимо глаголима са значењем физичке силе стезања, стискања, притискања, типа: *сте́зати*, *сти́скаати*, *при́тиискаати*, *дави́ти* и *жу́тити*. У питању су метонимијски изведена значења заснована на битној компоненти основног значења глагола. То је компонента непрекидног контакта.

1.1. Типична ситуација основних значења ових транзитивних глагола подразумева активног учесника ситуације, вршиоца радње — агенса и пасивног учесника који трпи радњу — пацијенса. На синтаксичком плану ова типична ситуација реализује се у агентивној структури са агенсом у улози субјекта и пацијенсом у улози директног објекта, што показују примери типа:

- (1a) Водитељ је стекао микрофон.
- (1б) Он је стекао руку (пријатељу).
- (2a) Домаћица је стискала вишње.
- (2б) Лекар је стискао/притискао стомак (пацијенту).
- (3) Насилник је давио/гушио жртву.

1.2. Прототипичност ситуације на синтаксичком плану остварује се уз денотативно-семантичка ограничења учесника, која у улози су-

бјекта подразумевају човека као свесног, вољног вршиоца радње, односно учесника са семантичким обележјем [+ живо] и [+ хумано], а у улози директног објекта учесника са семантичким обележјем [- живо] и [+ конкретно, материјално],¹ како показују примери под (а). Примери под (б) показују иста ограничења за учеснике у улози субјекта, али се за учесника у улози објекта, осим учесника са наведеним семантичким обележјем, јављају и учесници са обележјем [+ живо] (делови тела), тако да разматрани глаголи у свом основном значењу не представљају типичне представнике транзитивних глагола, што им даје посебне карактеристике на лексичкосемантичком и синтаксичком плану. Учесници у улози објекта код глагола *дависти* и *џушишти* у њиховом основном значењу ограничени су само семантичким обележјем [+ живо], уведеним идентификационом семом 'лишавање живота', која се код ових глагола реализује у асертивном (пропозиционом) делу значења.

2.0. У деривираним метонимијским значењима ових глагола не мења се њихово денотативно својство нити се мењају денотативна својства актаната, предикативних учесника ситуације.² Основно денотативно значење физичког деловања на конкретне (материјалне) објекте задржава се и код њихових метонимијски изведених значења са истим учесницима ситуације (актантима), при чему се мењају њихове улоге пасивном дијатезом семантичког, а не синтаксичког типа,³ а може се мењати и њихова таксономска класа (исп. Кустова 1998: 21). То показују примери типа:

- (4а) Ципеле су (га) стезале.
 (4б) Ципеле су (му) стезале ноге.
 (5а) Пртљаг (га) је притискао.
 (5б) Пртљаг (му) је притискао леђа.

¹ У типичној ситуацији, по Д. Кликовац „гештALT типичне активности”, типичан агенс је човек, типичан пацијенс је предмет и типичан инструмент је такође предмет (Кликовац 2004: 288).

² У раду је употребљена терминологија у смислу како се употребљава у руској семантичко-синтаксичкој литератури. Тако, по Е. В. Падучевој семантичка улога карактерише учесника с тачке гледишта његовог места у когнитивној структури. Она разликује конкретне улоге и хиперулоге. Конкретне улоге су: агенс, узрок, место, почетна тачка, крајња тачка, инструмент, средство и адресат, а хиперулоге су нпр. пацијенс и каузатор, јер у истој ситуацији могу да реализују више улога (пацијенс и доживљавач; каузатор и агенс и сл.) (в. Падучева 1988: 93, 97 и 2000: 186).

³ Глаголско стање се у нашим граматикама одређује као „однос између допуне у номинативу (субјекта) и радње изражене глаголом (Мразовић — Вукадиновић 1990: 85). У Граматици Станојчић-Поповић (2004) глаголско стање је представљено као граматичка категорија глаголског рода (грч. diathesis) (106), а појмови активних и пасивних облика, конструкција (актива и пасива) представљени су у оквиру прелазних (транзитивних) глагола (107). О типовима пасивних реченица и њихових модела в. у истој Граматици: 253—255. Синтаксички пасив као врсту дијатезе одређује и Танасић (2004: 41—42). У Руској граматици (1989: 272—273) глаголско стање „категорија залогов” осим односом глаголске радње, стања и субјекта одређује се и као однос гл. радње према објекту (предмету на који је усмерена та радња или стање).

(ба) Кравата (га) је давила (гушила)/стезала.

(бб) Кравата (му) је стезала врат.

2.1. Метонимијско извођење значења код разматраних глагола физичког деловања засновано је на чињеници да циљна, свесна радња и случајно збивање имају исти резултат („У трпи, осећа радњу”), само што је у примарном значењу за резултат одговоран агенс (вољно, свесно деловање, обично видљиво као спољашња промена пацијенса — објекта), а у изведеном за резултат се зна преко доживљавача — објекта (он трпи због непланираног, невољног контакта са каузатором, промена је унутрашња, невидљива) (исп. Кустова 1998: 37).

2.2. Деривирана значења глагола заснивају се на основној компоненти значења 'непрекидног контакта', па реализују исти број актаната, учесника ситуације (глаголи остају двовалентни), али се њихове улоге подвргавају конверзној замени места у смислу истакнутих семантичких обележја којима се одређује типична, базна структура. Тако се у позицији субјекта јављају ентитети са обележјем [– живо], [+ — конкретно], [+ — самоактивност], [– вољност] у улози неагентивног, „акцидентног” агенса (исп. Алановић 2005: 18–19 и Суботић — Бјелаковић 2005: 64), а у позицији објекта ентитети са семантичким обележјем [+ живо], [+ хумано] (делови тела), [– вољност] у улози пацијенса (примери под (а)) или у улози адресата са пацијентом као делом тела који трпи контакт (примери под (б)).

2.3. Конверзна замена код разматраних глагола може да обухвати актанте у целини, што се на комуникативном плану реализује као актантна стратегија, и/или неку од релевантних компоненти из њихове семантичке структуре, што се на комуникативном плану реализује као компонентна стратегија. У основи актантне стратегије јесте комуникативна функција језика која захтева да се нагласе, истакну у централне позиције различити учесници једне исте ситуације, а у основи компонентне стратегије јесте когнитивно-семантичко варирање значења у семантичкој структури исказа премештањем компонентата из пропозиционог (асертивног) дела у пресупозициони део, и обрнуто (исп. Кустова 1998: 20).⁴

2.4. Оваква семантичка деривација конверзног типа⁵ на синтаксичко-семантичком плану се испољава у виду дијатезе,⁶ трансформа-

⁴ О семантичким аспектима конверзије на лексичком плану и о семантичкој условљености конверзије в. Аפרесјан I 1995: 256–283. Овакве појаве, по Ј. Аפרесјану, на синтаксичком плану се јављају у виду пасива, дијатезе, граматичког исказивања односа конверзије, што се манифестује у промени функција субјекта и допуна или у замени места допуна (I.: 256), па је конверзија карактеристична углавном за глаголе. Појаве овакве, обратне замене улога, било да се одражавају на синтаксичком било на лексичком плану, обухваћене су појмом дијатезе, па је, по Аפרесјану, и лексичка конверзија заснивана на дијатези (I.: 264, нап. 7). О семантичким аспектима пасива и дијатезе в. Храковски 2000: 470.

⁵ По Е. В. Падучевој конверзивни су речи које се разликују по смислу само или скоро само комуникативним рангом учесника, иначе једнаких по улогама у ситуацији.

ције основне, базне агентивне структуре са прототипичним распоредом актаната и њихових улога, у изведени, неагентивну, пасивну структуру са обрнутим, конверзним распоредом актаната и њихових улога.⁷

3.0. У првој групи примера (пр. 1—3) представљено је основно агентивно значење глагола физичког деловања, а у другој групи примера (4—6) њихова изведена неагентивна значења. Пропозицијски садржај прве групе агентивних исказа активног типа може се уопштено представити:

X (агенс — субјекат) нешто ради, физички делује на Y (пацијенс — објекат).

3.1.0. Друга група примера са неагентивним значењем исказаним финитним облицима глагола означава статичну ситуацију одражену кроз доживљај посматрача, јер субјекат X са обележјем [— живо] ништа не ради, али метонимијском модификацијом значења може бити интерпретиран као агенс (исп. Алановић 2005: 6). Ситуација контакта са нетипичним, обрнутим (конверзним) распоредом централних актаната, неживог актанта у позицији субјекта, а живог у по-

Конверзија, семантичка деривација и промена синтаксичког модела омогућавају различит распоред учесника ситуације који је релативно слободан. На синтаксичкој равни говори се о актантима, а на лексичкосемантичкој равни о валентности глагола и о учесницима ситуације (1988: 88, 95). Ј. Апријан одређује конверзиве као парове речи са обратним структурама улога или актанта, при чему се имају у виду њихове синтаксичке и сигнификативне разлике, а денотативна истоветност. За установљење односа конверзивности важно је одредити семантичке валентности, независно од тога да ли се оне реализују на површинско-синтаксичком плану (Апријан I 1995: 260).

⁶ Појам дијатезе по Мељчуку и Холодовичу, како наводи Храковски, одређује се као однос (соответствие) између семантичких актаната (партиципијената) и синтаксичких актаната одређене глаголске лексема, а појам глаголског стања (рус. залог) одређује се као граматички маркирана дијатеза код глагола. У оквиру реченице концепција глаголског стања и дијатезе реализује се као однос појмова различитих нивоа: појам дијатезе јавља се као семантичко-синтаксички и универзалан — свака глаголска лексема и сваки језик има једну или неколико дијатеза, а појам глаголског стања јавља се као морфолошка категорија која нема универзални карактер, јер нити свака глаголска лексема нити сваки језик имају два формално различита облика који би одговарали различитим глаголским стањима (Храковски 2000: 466). О условима под којим се дијатеза може сматрати конверзном и на основу којих дијатеза маркирана грамеом 'пуни пасив' није конверзна в. 1.: 471. Неконверзни карактер синтаксичке пасивне дијатезе евидентан је и из чињенице факултативности агентивне допуне у пасивним реченицама на коју указује Љ. Поповић у Станојчић-Поповић 2004: 253—254. Е. В. Падучева дијатезу одређује као лексемски скуп семантичких улога учесника са одређеним комуникативни рангом. (1988: 97—99).

⁷ Комуникативни ранг учесника ситуације, како је представљено у литератури, одређује се на основу синтаксичке позиције његовог експонента. Највиши ранг има субјекат, који је на основу семантике предиката тема исказа, затим објекат, који при пасивизацији или рефлексивизацији може постати субјекат и тема. Сви остали учесници по позицији у реченици спадају у периферију. Још нижи ранг имају они учесници који се не реализују у синтаксичкој структури, али се подразумевају. Они имају „ранг нула”, који одговара позицији „за кадром”. Учесник није реализован ни једним чланом реченице уколико се по смислу глагола подразумева само на плану реченице, јер се подудара с једном од прагматичких замена: говорником, посматрачем и др. (Падучева 1988: 86, 91, 93—94).

зицији објекта, реализује се као перципирање, осећање, стање објекта проистекло из одређеног односа субјекта и објекта: нечија нога се налази у ципели, кравата се налази на нечијем врату, пртљаг на нечијим леђима. Пропозицијски садржај друге групе примера, може се представити:

X (каузатор — субјекат) стеже, стиска, дави Y-а, део тела Y-а (доживљавач и пацијенс — објекат).

3.1.1. Иако су синтаксички искази представљени у другој групи примера организовани као саопштења о ципелама, пртљагу, кравати, који у ситуацији контакта по неком свом својству делују на човека, реално ишчитавање овог каузалног односа одвија се у обрнутом поретку: најпре се се запажа последица, резултат (стежати, стискати, давити, гушити), а затим се установљује и уводи узрочник (виновник). Такав резултат може установити само човек сам на себи, осетивши, искусивши то, што се на семантичком плану исказа реализује у улози доживљавача.⁸ Овај учесник ситуације, актант, изведена метонимијска значења глагола физичког деловања по заједничком својству експериенцијалне семантике,⁹ уврштава у категорију предиката, речи са значењем осећања, веровања, чулних утисака сл. (типа: *болно, сйрашно, интјересантно, чинити се, йривиђајти се, видети, чути*, који улогу доживљавача реализују у форми номинатива или датива у позицији субјекта, или глагола типа *йојавити се, йоказати се* и сл. са улогом посматрача која се обично не реализује формалној структури). Речи овог типа опслужују чулну и унутрашњу, емотивно-когнитивну сферу човека — сферу осећања и осета, расположења, интересовања и сл. човекове реакције на свет који га окружује (исп. Суботић-Бјелаковић 2005: 63). Свако експериенцијално својство претпоставља нарочити вид човековог контакта с објектом. Зато се то својство назива и контактним (исп. Кустова 2002: 116—119).

3.1.2. Улога доживљавача код метонимијски изведених значења глагола, како показују наведени примери, на синтаксичком плану се реализује у форми акузатива у позицији објекта, или та улога може

⁸ У руској литератури се ова улога означава терминима **експериенцер** (**експериенцер**) или **експириент** (**експириент**), док се у нашој литератури употребљава домаћи термин доживљавач. Langacker (1991), према Д. Кликовац агенса, пацијенса, инструмента и доживљавача назива архетиповима улога, а по овом аутору, како истиче Д. Кликовац „модел који обухвата ове улоге лежи у основи типичних вредности финитне клаузе, као и субјекта и право објекта” (2004: 288, нап. 10). Исти термин употребљава и Ј. Московљевић (2004: 60). Код Суботић-Бјелаковић уз термин доживљавач употребљен је као контактни синоним и термин „експериенсер” (2005: 63), док је код М. Алановића ова улога означена термином **реципијенс** у делу у коме представља сличности и разлике између ове улоге и улоге **рецептора** (**expérient**), као типа агенса са најнижим степеном агентивности (2005: 13).

⁹ У руској литератури се речи са учесником ситуације у улози доживљавача одређују као речи експериенцијалне семантике (Кустова, Палучева), а сама улога, како је истакнуто у нап. 8, означава се термином експериенцер (Кустова) и експириент (Палучева).

бити синтаксички нереализована, што се означава термином „нулта позиција” или позиција „за кадром” (в. нап. 7). Уколико се исказује део тела који трпи контакт, онда се семантичка валентност доживљавача може реализовати у две форме, допуне: човек који трпи контакт исказује се у форми датива у улози адресата, а део тела и у форми акузатива у улози пацијенса и позицији објекта.

4.0. Модификација настала метонимијском заменом улога конверзног типа код глагола физичког деловања типа *стезати*, *давити* (како ћемо ове глаголе даље у раду означавати) обухвата актанте у целини, ако се има у виду прототипична реализација агентивности у њиховом основном значењу, али на семантичко-синтаксичком плану новонастале предикатне ситуације она обухвата релевантне компоненте из њиховог основног значења, па ће се у наредном излагању деривирана метонимијска значења ових глагола представити као компонентна стратегија на комуникативном плану.

4.1.0. Тако се са становишта компонентне стратегије основно, активно, агентивно значење ових глагола (пр. 1—3) може представити на следећи начин:

Агенс употребљава силу (стежања, стискања, притискања) на месту контакта — **асерција**;

Пацијенс се деформише, модификује, задржава у првобитном стању (али трпи силу деловања)

[Пацијенс се подвргава сили деловања] — **пресупозиција**.

4.1.1. Њихово основно значење илустроваћемо примерима из речника,¹⁰ које нећемо посебно коментарисати:

(7) У овом мјесецу [октобру] ... наши *сељаци њеле жуше* и мед ваде;
 (8) *Симка стегла дах*; (9) *Сваки је под собом њришиснуо креветић*; (10) *Пришисла своје лице на нечије груди*; (11) *Стегнули су каишеве*; (12) *Стегли су Ђоркана*; (13) *Грчевито стезе карабин*; (14) *Срдачно стишће руку свога њријашеља*.

4.2.0. Неагентивно, пасивно, значење (пр. 4—6), са истог становишта, може се представити на следећи начин:

Предмет X се налази у контакту с телом (делом тела) лица Y — **пресупозиција**;

Објекат, лице Y осећа стискање/стежање/притискање¹¹ — **асерција**.

4.2.1 Пре него што укажемо на још неке специфичности метонимијски изведених значења глагола илустроваћемо их и примерима из речничког корпуса. Глаголи *стишнути*, *стегнути*, *њришиснути* по

¹⁰ Примери су узети из Речника САНУ и Речника МС.

¹¹ Ако је објекат [+ живо] као резултат деловања, контакта реализује се сама „реакција живог објекта” („перципира, осећа објекат”).

Речнику МС реализују углавном агентивна значења, док су метонимијска, неагентивна значења потврђена мањим бројем примера:

(15) *Кола ... на њ и сџисну га уз ограду*; (16) *Отац му се разболи: ѓриџисну га неџиџо у ѓрудима*; (17) *Сџегао је реуматизам*; (18) *Умор му сџегао вилице*; (19) *Узетџосџи му сџегла мождане конце*.

Метонимијско значење гл. *давиџи* и *ѓуџиџи* представљено је у Речнику САНУ на следећи начин: *давиџи* **1.в.** 'отежавати дисање, гуштити' и **3.в.** 'мучити, морити, притискивати, тиштати'; а *ѓуџиџи* **1.а.** 'отежавати дисање или убијати трујући или загађујући ваздух ...' и **1.в.** 'реметити рад органа за дисање или изазивати осећај недостатка ваздуха (о поремећајима или ненормалним стањима организма)'

Примери:

(20) *Кашаљ га све више мучи — дави га*; (21) *Првих неколико дана тресла га је грозница, а онда га је давила ангина*; (22) *У ѓрлу га дави роџац*; (23) *Врућина [их је] давила*; (24) *Леџине разбацане смрадом и воњом га ѓуше*; (25) *Гуџио ме је задах нафџалина*; (26) *Дим и ѓраџина ѓуџили су дисање*; (27) *Дим запаљена села ѓуџио је у враџу*; (28) *Стане га кашаљ ѓуџиџи*; (29) *Њу су ѓуџиле уздржане сузе*; (30) *Гуџи га њеѓово рођено срце*.

4.2.2. Предмет X у позицији субјекта, како показују и примери из речника, у новој ситуацији исказаној метонимијски деривираним значењем глагола физичког деловања, јавља се у улози каузатора који не делује сам по себи него при одређеним, додатним условима (исп. Алановић 2005: 13). У типским примерима (пр. 4—6), додатни услов јесте то што су ципеле мале, тесне, што је пртљаг тежак, кравата затегнута и сл.

4.3. Глаголи физичког деловања типа *сџезаџи*, *давиџи*, како је показано, и са становишта компонентне стратегије, примарно означавају радњу, јер се она реализује у асерцији, пропозицији. Тако је на семантичком плану главна компонента активност субјекта, главни актонт је субјекат радње — агенс, а и на синтаксичком плану главни актонт је субјекат па је синтаксичка структура изоморфна, одговара њеној семантичкој организацији (исп. Кустова 1998: 28—29).

4.4. Код изведених значења ових глагола као главна компонента јавља се осет, перцепција, осећање, јер се реализује у асертивном, пропозитивном делу изведеног значења у виду компоненте 'реакција живог објекта' (исп. нап. 11). Међутим, на синтаксичком плану субјекат осећања не јавља се у позицији субјекта него објекта, а може, како је у типским примерима заградама показано, и да се не реализује, што се означава као нулта позиција или позиција за кадром. Овако организована синтаксичка структура са неагентивним, пасивним учесником у позицији субјекта, а са активним учесником у по-

зицији објекта супротна је њеној семантичкој организацији по хијерархијском распореду учесника ситуације, на основу чега се овај тип семантичке деривације може сврстати у конверзију у најширем смислу. Изведена значења маркирана су додатним семантичким условима, ограничењима који се односе на субјекат и објекат, на основу којих се предикативна веза реализује у виду семантичког пасива,¹² што их одликује од основних значења глагола који као предикати реализују активну синтаксичку дијатезу.

5.0. Суштина метонимијске трансформације¹³ глагола типа *сїезати 1, давити 1* у *сїезати 2, давити 2* може се описати на следећи начин: семантички споредна у основној структури компонента везана за Y као трпиоца радње — пацијенса, постаје семантички главна у изведеној структури, јер се реализује у њеном асертивном делу у смислу „реакције живог објекта”. И због тога дата трансформација конверзног типа може се на семантичком плану исказа назвати семантичким пасивом. За разлику од синтаксичког пасива, у коме конверзија захватајући централне учеснике ситуације, у главну позицију доводи објекат, при истовременом потискивању субјекта на периферију (в. нап. 3 и 5), семантички пасив чини главном „објектну” компоненту, при истовременом потискивању, слабењу „субјектне” компоненте која се премешта у пресупозитивни део значења као случајно, невољно реализован контакт каузатора.

5.1. Са семантичког аспекта у изведеној структури објекат Y постаје семантички главни захваљујући асертивности своје компоненте и потискивању, слабењу компоненте субјекта X (нешто слично се дешава и у пасивној дијатези синтаксичког типа, исп. нап.), који ипак због своје позиције, ранга у реченици задржава статус теме исказа. Међутим, у синтаксичкој структури Y не мења позицију, не премешта се у позицију субјекта, што је карактеристично за синтаксички пасив, него остаје у позицији објекта. При томе се његов синтаксички ранг може и снижавати: од директне допуне (пр. под (а) од 4—6) до индиректне (пр. под (б) од 4—6) и даље до реализације у нултој позицији, односно до његове синтаксичке нереализације (што је у типским примерима назначено стављањем овог члана у заграде) (в. нап. 7). Синтаксички Y остаје у нижем рангу.

¹² Појам „пасив” уопште, осим у синтаксичком смислу, употребљава се у савременој литератури и за неке типове семантичко-комуникативних трансформација конверзивног типа, а његово главно својство је условљено карактеристикама улога учесника ситуације. У ширем значењу то је подизање у виши ранг на било ком плану (синтаксичком, семантичком, комуникативном) сваке не активне компоненте и не активног, не агентивног учесника (Кустова 1998: 30). На могућност реализације пасива, уз одређена лексикосемантичка ограничења, инверзијом чланова у позицији субјекта и објекта а не пасивном дијатезом, указала је М. Ивић (1973: 334—335).

¹³ О значају метонимијске замене улога у варирању предикативне ситуације в. Алановић 2005: 11.

5.2. Међутим, на комуникативном плану семантички пасив у први план ставља објекат *Y*, јер он постаје носилац логичког акцента¹⁴ (добива статус реме) захваљујући премештању асерције са субјектне компоненте на објектну. Објекту глагола типа *стезајти*, *давити* са семантичким обележјем [+ живо] у примарном значењу (пр. под (б) од 1—3) и у изведеном метонимијском значењу (пр. 4—6) одговарају две различите улоге: а) пацијенс (субјекат промене) и б) доживљавач (субјекат осећања). Структура са семантичким пасивом, у деривираним метонимијским значењима глагола типа *стезајти*, *давити*, подиже *Y* на виши ранг не у својству пацијенса него у својству доживљавача¹⁵ (исп. Кустова 1998: 32). Те две улоге су у примерима 4—6 под (б) раздвојене на синтаксичком плану, и то у функцији посесора и дела тела који трпи контакт.

6.0. У кратком прегледу осврнућемо се на речничке примере метонимијски деривираних значења разматраних глагола, да би се указало на значај семантичког ограничења коју ова деривирана значења намећу предикативним учесницима ситуације. Примери из речника показују таксономску промену актаната у улози субјекта, у којој се поред предмета као материјалних учесника ситуације, јављају и одређене појаве,¹⁶ којима се могу приписати следећа семантичка обележја: [– живо], [+/- конкретно], [+ самоактивност], типа: дим, духан, прашина, задах, смрад, мирис; врућина и друге временске прилике и појаве; затим и учесници апстрактне семантике, типа: болест, стање, осећање, мисао и др.

6.1. У вези са типом актанта у асертивном делу значења варира и смисао трпљење физичког деловања, који доживљавач у улози објекта перципира као „сметњу, тегобу, мучење, тиштање”, као „стање изазвано осећањем терета, нелагодности, потиштености” и сл. У основи изведених значења са актантима апстрактног значења у улози субјекта јављају се и метонимијски и метафорични механизми промене, што се у речницима мармира квалификатором *фиџ.*(*урајивно*), а што показују примери:

(31) *Жеља* му разапе груди; порасте до самог грла и поче пријатно *да га љуши* (Речник САНУ); (32) За све то време тешко *ју је љушила мисао* о ножу (Речник САНУ); (33) *Стид је љушио* (Речник САНУ); (34) *Мора* му сједи на прсима и *љуши га* (Речник САНУ); (35) Тешко се подноси то самавање, особито кад *пријисне староси* (Речник МС); (36) Док *ме стегне љлањање пореза*, нећу знати ни како ми је име (Речник

¹⁴ О семантичким аспектима промене логичког акцента и фиксирању теме и реме, као и о њиховој повезаности са начином осмишљавања неке ситуације од стране говорника в. Апреџан I 1995: 257—258 и Падучева 1998: 105.

¹⁵ Један учесник може испуњавати две улоге: адресата и бенефициента (Извинити се *пред њим*), инструмента и места (Путовати *на броду*) (исп. Падучева 1998: 97) (в. и нап 2).

¹⁶ Појам **појаве** узима се онако како су одређене код Суботић-Бјелаковић 2005: 64.

МС); (37) *Сћеѓне ме јад и несрећа* (Речник МС); (38) *Вељи јад је њеѓа сџиско* (Речник МС); (39) *Сџисла џе најѓора биједа* (Речник МС).

7. Осим конверзије семантичких компонената у виду представљеног семантичког пасива, код глагола са значењем физичког деловања јавља се и лексичка конверзија схваћена у ширем смислу, која се на комуникативном плану реализује као актантна стратегија. Разматраном типу глагола припада и глагол *жуљити/жуљати*, као и његови деривати с префиксом *на-*, јер овај глагол у свом основном, примарном значењу реализује експериенцијално значење са конверзним распоредом учесника, актанта у односу на примарна значења глагола *сџезати*, *џриџискаџи*, *сџискаџи*. Тако би се овај глагол могао сматрати лексичким конверзивом недеривираних наведених глагола. То показује и дефиниција у којој се његово значење дефинише наведеним конверзивним глаголима (в. дефиниције наведених гл. у Речнику САНУ), а примери су нарочито репрезентативни за семантички пасив:

(40) *Кад џа жуљи цџиела*, / Он цџелу туче; (41) *Гдје коѓа оџанак жуљи*, најбоље зна; (42) *Мали камичџи жуље* и вређају рањаве *џабане*; (43) *Торба ме је жуљила*; (44) *Бич џа [кљусе]* бије, улар стеже, *жуљи руда*; (45) *Тврда кљуѓа жуљи ме*; (46) *Цџиеле су ме жуљале*; (47) *По свиџњаку орлово је перје*, / *Да дивоџи не нажуља џила*; (48) *Окрџена чараџа и одећа могу нажуљити ноѓу*; (49) *Наметнули су ми велики јарам*, који ми је *ѓрдно нажуљео* врат.

Агентивно значење потврђено је малим бројем примера, и то углавном у везаној конструкцији:

(50) *Што ће син Шиме Беговића у школи! Да жуља костџи?*; (51) *Она је нажуљила своје сџаре костџи*; (52) *Он је каишем нажуљео мрџава леђа муџином љубимџу*.

8.0. У претходном излагању представљена је неагентивност метонимијски изведених значења глагола физичког деловања и њихова експериенцијалност у виду пасивне дијатезе, семантичког пасива, заснованог на конверзији релевантних компонената значења актаната у позицији субјекта и објекта или на лексичкој конверзији. Међутим, она може бити маркирана и на синтаксичко-комуникативном плану, што се, уз лексичку конверзију, може представити као актантна стратегија. У речничком корпусу јављају се различити типови актантне стратегије синтаксичког типа, и то у виду следећих синтаксичких структура: пасивне реченице, реченице са логичким субјектом и бесубјектне, безличне реченице.

8.1. Најтипичнију ситуацију актантне стратегије показују примери пасивне синтаксичке дијатезе са пасивом партиципског и рефлексивног типа из Речника САНУ:

(53) [*Човек*] *џушен астџмом*; (54) Клоне на један столац, *џушена су-зама*; (55) Шкоди тијесна обућа ... *ноге се јако нажуљају*; (56) *Човек се не нажуљи у џаквим цићелама*; (57) Погледајте само како су ми *се џрстџи нажуљили од вијолине*.

8.2. У реченицама са логичким субјектом акцидентни агенс се не реализује, потиснут је у нулту позицију, а у позицији субјекта јавља се пацијенс. То су примери из Речника МС у којима се актуелизује и посесор и део тела,¹⁷ при чему се посесор у улози адресата јавља у функцији логичког субјекта у форми акузатива, а део тела у улози пацијенса у функцији адвербијалне одредбе у форми локатива.

(58) *Њеџа сџеџло у џрлу* и сузе му замутиле вид; (59) *Сџисло ме у џрлу*; (60) *Кад ме сџисне овдје, у џрсима*, дође ми да све разбијем.

8.3. Пример безличне реченице најбоље илуструје експериенцијалну природу метонимијски деривираних глагола типа физичког деловања, јер се у фокус исказа ставља перципирање, осет, осећање, а учесници ситуације, актанти се потискују у други план, и то акцидентни агенс на периферију у позицију одредбе, а пацијенс, доживљавач у нулту позицију, позицију за кадром:

(61) Други ров је служио ... за обављање разних потреба, те је ту *џушло од смрада и задаха*.

9.0. Видели смо да се код метонимијског померања значења јављају два типа стратегија: комуникативно-синтаксичка — актантна стратегија (акцентовање, истицање неког актанта) и комуникативно-семантичка — компонентна стратегија (акцентовање, истицање неке компоненте одређеног учесника ситуације).

9.1. Типични случајеви актантне стратегије остварују се или трансформацијом, конверзијом актива и пасива, дијатезом синтаксичког типа (пр. 53—57), или лексичким конверзивима типа *сџезаџи* (*сџискаџи*, *џриџискаџи*) — *жуљиџи* (пр. 40—49), при чему се задржава денотативна истоветност актаната, и истоветност ситуације, а трансформације захватају синтаксички, комуникативни или лексички план једне исте ситуације. Циљ актантне стратегије јесте промена логичког акцента, тачке гледишта на ситуацију, тако да се она реализује на комуникативно-синтаксичком плану.

9.2. Компонентна стратегија формално се заснива, такође, на преношењу акцента али не на актанте него на импликативне компоненте основног значења, које се у изведеном значењу реализују као главне, асертивне. Циљ ове стратегије није у померању логичког ак-

¹⁷ Овакво удвајање пацијенса јавља се зато што делови тела не могу бити агентивно интерпретирани ако се, као у наведеним примерима, контекстуално актуелизује њихов однос према посесору (исп. Алановић 2005: 6).

цента, него у максималном коришћењу потенцијала основног значења. Тако је могуће да свака имплицативна компонента основног значења постане главна у изведеном значењу. Овакво померање не проистиче из комуникативне потребе да се истакне неки аспект основне ситуације. Изведено значење најчешће одговара сасвим другој ситуацији, а говорник просто користи предикат основне ситуације да означи ту нову ситуацију, што омогућава сличност неких фрагмената тих двеју ситуација. Компонентна стратегија се реализује на лексичко-семантичком и комуникативном плану, што показује и чињеница да виши ранг објектне компоненте, реализован конверзијом ове и субјектне компоненте у случају семантичког пасива, не обезбеђује виши синтаксички ранг самом објекту, него се тај ранг, како је показано, често снижава (исп. Кустова 1998: 39). Изведена метонимијска значења разматраних глагола реализују обе стратегије, што се показало претходним излагањем и наведеним примерима.

10.0. На основу свега изнетог може се закључити да метонимијски изведена значења глагола типа *сћегасти*, *давити* не припадају само глаголима са значењем физичког деловања (мада је значење деловања сачувано), него су они пре свега глаголи перцепције, осећања. Семантички, како је већ истакнуто, они су блиски глаголима који примарно реализују ово значење. Међутим, за разлику од њих деривирана значења глагола не исказују перцепцију, осећање субјекта (исказаним номинативом или дативом¹⁸) него перцепцију, осећање објекта (исказаним акузативом) — представљеним у синтаксичкој структури делом којим се трпи контакт — што показују многи примери) или уопште синтаксички нереализованог, као што показују примери:

- (62) Јулско сунце већ упекло, *прашина дави* (Речник САНУ); (63) *Крчма* и сад јежури мемлом, *дави духаном* (Речник САНУ); (64) *Бјеше сћегла зима и љуша ноћна сшуден* (Речник МС); (65) *Сћегао мраз* (Речник МС); (66) *Прсјен је жуљао* (Речник САНУ).

10.1. Метонимијски изведена значења глагола означавају перцепцију, осећање¹⁹ изазвано физичким деловањем, али и неким другим факторима деловања (осећањем, стањем, мишљу, временским приликама и сл.), као и односе између осећања, перцепције и фактора деловања, како показују и речнички примери. Захваљујући оваквом метонимијском значењу глаголи физичког деловања са неаген-

¹⁸ Исказивање доживљавача, експериента дативом, по Падучевој, није могуће или је тешко могуће у контексту у коме субјекат није агенс. Тако је нпр. датив експериента немогућ код глагола који су подвргнути деагентивизацији и декаузативизацији (2000: 186).

¹⁹ Реализовање значења осећања, осета, перцепције, „пасивни” смисао агентивних реченица, могуће је, иначе, и код других глагола, као што показују пр. типа: *Петар је болно ударио Вању; Он је разумљиво објаснио теорему*, а тај пасивни смисао носе у свом семантичком потенцијалу многи глаголи.

тивним субјектом саопштавају не само о осећањима човека у улози доживљавача него и о субјекту који се по неком свом карактеристичном својству јавља у улози виновника, каузатора тог осећања: тесним ципелама, тешком пртљагу, затегнутој кравати; загушљивом диму, прабини, неподношљивој врућини; мучној болести, болесном стању, осећању, непријатној мисли, оштрој зими, мразу и др. То својство може бити лексички реализовано: *велики јад, најгора бијезда, мали камичци, шврда клуја, окрпљена чарапа и одећа, велики јарам, љућа ноћна ситуден* (из пр. 38, 39, 42, 45, 48, 49, 64), али и не мора (што показује већина примера). Међутим, оно је увек садржано у пресупозитивном делу семантике исказа.

10.2. У каузативној ситуацији коју исказују глаголи физичког деловања у зони резултата чији је носилац објекат — пацијенс са обележјем [+ живо], а најчешће и [+ хумано], унутрашњи резултат деловања, перципирање, осет, осећање, такође, може бити лексички реализовано: *Лекар је болно ситискао ситомак пацијенту* (→ пацијент осећа бол); *шешко* ју је гушила мисао; *јарам му је жрдно* нажуљео врат (из пр. 32, 49), или нерелизовано (у већини примера). Без обзира да ли се оно реализује или не, чак и празно место је откривена позиција која може бити попуњена увек када је објекат [+ живо]. То се на семантичком плану, како је већ истакнуто, реализује компонентом „реакција живог објекта”.

11. Да закључимо:

Глаголи физичког деловања типа *ситезајти, давијти* уз метонимијску деривацију реализују и конверзни распоред актаната, који се на семантичком плану предикативне ситуације може представити као семантички пасив. У основи овакве метонимијске замене улога јесте пасивна дијатеза, у смислу како се појам дијатезе као семантичког феномена одређује у руској литератури (в. нап. 6). Основно, немаркирано значење глагола физичког деловања реализује се у агентивној структури исказа, са прототипичним распоредом и семантичким карактеристикама актаната у функцији субјекта и објекта, па се може назвати и активно значење. Деривирано, маркирано значење реализује се у неагентивној синтаксичкој форми, са конверзним распоредом актаната и/или њихових семантичких компонената с обзиром на прототипичност која карактерише активну дијатезу, па се може назвати пасивним значењем. Зато су наведене метонимијске промене значења означене као конверзивне, а наведене промене у синтаксичкој структури које прате метонимијско померање значења означили смо дијатезом, јер је одликује замена улога слична синтаксичкој дијатези, глаголском стању, активу и пасиву (исп. Падучева 2000: 190).

ЛИТЕРАТУРА

Алановић 2005 — Алановић М., *Тилологија и кореференцијалност агенса у српском, француском и немачком језику*, рад припремљен за штампу.

Апресјан I 1995 — Апресян Ю. Д., *Лексическая семантика*, Избранные труды, том I, РАН, Москва.

Ивић 1973 — Ивић М., О неким синтаксичким конструкцијама с квантификаторима у стандардном српскохрватском, *Јужнословенски филолоџ XXX/1—2*, Београд, 329—335.

Кликовац 2004 — Kličovac D., *Metafore u mišljenju i jeziku*, Beograd.

Кустова 1998 — Кустова Г. И., Производные значения с экспериенциальной составляющей, *Семиотика и информатика*, Выпуск 36, Москва, 19—40.

Кустова 2002 — Кустова Г. И., Экспериенциальная сфера и концепт тяжести в русском языке, *Семиотика и информатика*, Выпуск 37, Москва, 116—146.

Московљевић 2004 — Московљевић Ј., О дистрибуцији комплементизатора у савременом српском језику, *Јужнословенски филолоџ LX*, Београд, 57—65.

Мразовић — Вукадиновић 1990 — Mrazović P. Vukadinović Z., *Gramatika srpsko-hrvatskog jezika za strance*, Novi Sad.

Падучева 1998 — Падучева Е. В., Коммуникативное выделение на уровне синтаксиса и семантики, *Семиотика и информатика*, Выпуск 36, Москва, 82—107.

Падучева 2000 — Падучева Е. В., Наблюдатель как Экспертиент „За кадром”, *Слово в тексте и словаре*, Москва, 185—201.

Речник МС 1973 — *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књига V, Матица српска, Нови Сад.

Речник САНУ — *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књига III, IV, V, XIII, САНУ, Београд.

Руска граматика 1989 — *Краткая русская грамматика*, Москва.

Станојчић — Поповић 2004 — Станојчић Ж. — Поповић Љ., *Грамађика српскога језика*, Београд.

Суботић — Бјелаковић 2005 — Суботић Љ., Бјелаковић И., Исказивање и типологија агенса у пасивним конструкцијама, *Научни састајнак слависта у Вукове дане 34/1*, Београд, 55—69.

Танасић 2004 — Танасић С., Безличне реченице с уопштеним агенсом, *Јужнословенски филолоџ LX*, Београд, 41—55.

Храковски 2000 — Храковский В. С., Диатезы и залогии (тридцать лет спустя), *Слово в тексте и словаре*, Москва, 466—474.

Стана Ристич

СЕМАНТИЧЕСКИЙ ПАССИВ В ДЕРИВАЦИОННЫХ МЕТОНИМИЧЕСКИХ ЗНАЧЕНИЯХ ГЛАГОЛОВ С УКАЗАНИЕМ РОЛИ ИСПЫТУЕМОГО

(на примерах деривационных значений глаголов физического воздействия, типа: *сјезајати, сјискајати, иријискајати и давијати*)

Резюме

В работе на примерах глаголов со значением физического воздействия, типа *сјезајати, давијати* показано, что метонимическая деривация их значения обуславливает обратное, конверсивное распределение актантов по отношению к базовой семантическо-синтаксической структуре недеривационных, основных значений данных глаголов. Основные значения настоящих глаголов на синтаксическо-семантическом плане осуществляют активную диатезу с прототипическими характеристиками и распределением агенса и пациенса. Пропозициональное содержание агентивных высказываний активного типа можно обобщенно представить:

X (агенс — субъект) что-то делает, физически воздействует на Y (пациенс — объект).

Это иллюстрируют примеры типа:

- (1а) Водитель је стезао микрофон.
- (1б) Он је стезао руку (пријатељу).
- (2) Насилник је давио/гушио жртву.

Их метонимически деривированные значения в семантическо-коммуникативном плане осуществляют пассивную диатезу с неагентивным, „акцидентным” агенсом в позиции субъекта и в роли испытуемого в позиции объекта, что в работе представлено в качестве семантического пассива. Пропозициональное содержание неагентивных высказываний с семантическим пассивом можно представить следующим образом:

X (каузатор — субъект) стеже, стиска, дави Y-а, часть тела Y-а (испытуемый и пациенс — объект).

Это иллюстрируют примеры типа:

- (3а) Ципеле су (га) стезале.
- (3б) Ципеле су (му) стезале ноге.
- (4а) Кравата (га) је давила (гушила)/стезала.
- (4б) Кравата (му) је стезала врат.